

ОРГАНІЗАЦІЯ ОСВІТИ ПРАЦЮЮЧОЇ МОЛОДІ ПІСЛЯ ЗВІЛЬНЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ВІД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1943-1945 РР.)

Стаття присвячена аналізу різнобічних аспектів відновлення функціонування системи народної освіти на території, звільненій від окупації. В цей час мережі закладів освіти практично не існувало. Більшість шкільних приміщень були зруйновані в ході бойових дій або перебували в запущеному і аварійному стані. Багато дітей і підлітків внаслідок війни і необхідності працювати залишилися поза школою, а частина не могла продовжувати навчання у загальноосвітніх школах за віковим цензом. На виправлення становища було спрямоване рішення уряду про організацію вечірніх шкіл у міській та сільській місцевості. Спеціально розглядаються питання відновлення матеріальної бази та організації навчання працюючої молоді та підлітків.

Ключові слова: система народної освіти, нацистська окупація, загальноосвітня школа, віковий ценз, вечірня школа, матеріальна база, працююча молодь.

Статья посвящена анализу различных аспектов восстановления функционирования системы народного образования на территории, освобожденной от оккупации. В это время сети учреждений образования не существовало. Большинство школьных помещений было разрушено в ходе боевых действий или находилось в запущенном и аварийном состоянии. Много детей и подростков вследствие войны и необходимости работать оставались вне школы, а часть не могла продолжать обучение в общеобразовательных школах по причине возрастного ценза. На исправление положения было направлено решение правительства об организации вечерних школ в городской и сельской местности. Специально рассматриваются вопросы восстановления материальной базы и организации обучения работающей молодежи и подростков.

Ключевые слова: система народного образования, нацистская оккупация, общеобразовательная школа, возрастной ценз, вечерняя школа, материальная база, работающая молодежь.

Article is devoted to the analysis of various aspects of restoration of functioning of system of national education in the territory exempted from occupation. At this time a network of establishments of education did not exist. The majority of schoolrooms has been destroyed during operations or was in the started and emergency condition. It is a lot of children and teenagers owing to war and necessities to work remained outside of school, and the part could not continue training in comprehensive schools owing to the age qualification. On correction of position the decision of the government on the organization of evening schools in city and countryside has been directed. Questions of restoration of a material resources and the organization of training of working youth and teenagers are specially examined.

Key words: system of national education, nazi occupation, a comprehensive school, the age qualification, evening school, a material resources, working youth.

Тема розвитку освіти на завершальному етапі Великої Вітчизняної війни актуальна і викликає великий інтерес серед вітчизняних істориків. Цьому питанню присвячені праці К.Ф. Присяжнюка, С. Бухала, І.Д. Золотоверхого, Л.М. Цимбал, О.В. Замлинської [1] та ін. Однак окремі питання

зазначеної теми вивчені ще недостатньо, зокрема вимагає подальшого дослідження проблема працюючої молоді, особливо в останні роки війни на визволеній території України, що й обумовило вибір автора.

Величезні людські втрати і матеріальні збитки, яких зазнала Україна під час війни та нацистської окупації, сповна торкнулися і сфери освіти. За даними Надзвичайної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників в Україні під час окупації було зруйновано 8104 і напівзруйновано 10 502 шкільні будинки, усі навчальні кабінети, лабораторії і устаткування. Збитки в галузі народної освіти в республіці склали понад 5 млрд крб. [2].

На окупованих територіях замість закритих середніх та початкових шкіл було відкрито невелику кількість «народних» шкіл з чотирирічним навчанням для дітей молодшого шкільного віку (8-13 років). Однак, такі школи були відкриті лише у великих населених пунктах і тому не забезпечували повного охоплення навчанням дітей зазначеного віку [3].

Так, до війни на шахті імені Калініна Сталінської (нині – Донецької) області існувало 6 шкіл, у тому числі 2 середніх, а в період окупації працювала всього лише одна школа. В Харкові до війни працювало 135 шкіл, з них 97 середніх, у період же окупації в місті працювало тільки 24 «народні» школи, в яких навчалось усього 11 тис. учнів, проти 103,4 тис. учнів у 1940 р. В Києві до німецької окупації працювало 149 шкіл, у тому числі 144 неповні середні і середні школи з кількістю учнів у них 96,6 тис., а під час окупації було відкрито лише 40 «народних» шкіл, в яких навчалось 6,5 тис. учнів [4].

У Луцьку було відкрито лише 4 «народні» початкові школи, де навчалось близько 350 дітей, в той час, як у 1940-1941 навчальному році було 16 неповних середніх і середніх шкіл, в яких навчалось майже 9 тис. учнів [5].

Відкриті окупантами школи давали лише мінімум знань, потрібних для населення, яке розглядалось ними як робоча сила для виконання малокваліфікованих трудовітких робіт. Школи працювали без підручників, зошитів, олівців, ручок, пер та іншого шкільного приладдя, яке зовсім не завозилось до шкіл. Ніякої матеріальної допомоги школам не надавалось. Через відсутність палива вони працювали лише впродовж 3-4 осінніх і весняних місяців.

Окупаційна влада встановлювала в них свої порядки, запроваджувала платне навчання. Тому діти не бажали ходити до цих шкіл і бойкотували їх [6]. За невідвідування шкіл встановлювалися штрафи. Так, у Марківському районі Ворошиловградської (нині – Луганської) області за пропуски занять учнем школи його батьки сплачували штраф 300 крб. Щоб примусити дітей відвідувати «народні» школи, генерал-комісар Волинської та Подільської областей 30 січня 1943 р. видав наказ, в якому населення попереджалося, що в разі ігнорування шкіл, їх діти будуть відправлені до Німеччини на роботу [7]. Обсяг знань з окремих предметів, які вивчалися в «народних» школах, був значно менший за той, що давався програмами для відповідних класів (I-IV) радянської школи [8].

Такий стан освіти в період окупації став причиною того, що більшість дітей віком 8-9 років на час звільнення території України залишалась поза школою. З'явилися сотні тисяч неписьменних дітей шкільного віку [9]. В освітній справі увійшов в обіг термін «переростки» – діти і підлітки, які за віковим цензом могли продовжувати навчання тільки у вечірніх школах.

Однією з причин відриву дітей та підлітків від загальноосвітньої школи у перші повоєнні роки було те, що збільшилась мобілізація підлітків до шкіл трудових резервів, а частина учнів відсіялася із старших класів у зв'язку із введенням ще до війни оплати за навчання у 8-10 класах. Крім того, сотні тисяч підлітків, юнаків і дівчат, що були евакуйовані в східні райони Радянського Союзу, змушені були перервати навчання і прийти на заводи і фабрики, щоб замінити дорослих робітників, мобілізованих в армію [10].

Частина дітей і підлітків перебувала в партизанських загонах або влилась до Червоної Армії і також змушена була припинити своє навчання. Це, як правило, молодь, що мала навчатись у той час у 9-10 класах. Відстрочка від чергового призову в армію учнів почалась тільки з 1944-1945 навчального року [11]. Значна частина учнів старших класів була насильно вивезена до Німеччини на каторгу. Варто взяти до уваги і те, що частина дітей середнього чи старшого шкільного віку змушена була залишатись вдома і виконувати різні господарські обов'язки, як старші в сім'ї, чи поступити на роботу на підприємства і транспорт [12].

З метою виправлення становища Раднарком СРСР 15 липня 1943 р. прийняв постанову про організацію вечірніх шкіл. Цим документом передбачалося з 1 жовтня 1943 р. організувати у містах і робітничих селища мережу загально-освітніх шкіл для навчання підлітків, які працювали на підприємствах і бажали без відриву від виробництва продовжити свою освіту. Тривалість навчального року в них визначалась у 44 тижні при 16 годинах класних занять на тиждень (4 дні по 4 години) і 4 години на тиждень для консультацій. Кількість учнів у кожному класі визначалась не більше 20 осіб [13]. Розпорядженням уряду від 30 квітня 1944 р. вечірні школи для підлітків перейменували на школи робітничої молоді [14].

Оскільки на той час в Україні, як і в СРСР в цілому, значно переважало сільське населення, ще більш нагальним було створення таких шкіл у селах. Вже 6 липня 1944 р. виходить постанова уряду СРСР про організацію шкіл сільської молоді [15].

Навчання сільської молоді проводилося без відриву від сільськогосподарських робіт і тому навчальний рік розпочинався 1 листопада 1944 р. і завершувався 1 травня 1945 р. Надалі урядам союзних республік надавалось право визначати початок і закінчення навчального року самостійно в межах шестимісячного строку навчання [16].

Там, де не вистачало учнів для організації вечірньої школи, дозволялося організувати окремі вечірні класи при денних загальноосвітніх школах.

В подальшому, після створення вечірніх шкіл працюючої молоді було розроблено положення про організацію навчальної роботи, правила зарахування та випуску, керівництва, фінансування та ін. Згідно з положенням вечірні школи сільської молоді створювалися двох типів: початкові – у складі 1-4 класів і семирічні [17]. Середніми вони стали пізніше, у середині 1950-х років. Школи організовувались у великих селах, в колгоспах, радгоспах та при машинно-тракторних станціях. У містах і селищах міського типу організовувалися вечірні школи робітничої молоді також двох типів – семирічні та середні [18].

У 1944-1945 навчальному році у містах і селах України вже діяло 705 шкіл і 500 класів вечірнього навчання. До них записалось понад 53 тис. осіб [19]. З врахуванням виробничих потреб в школах були влаштовані денні та вечірні зміни. У випадках, коли кількість учнів на підприємстві виявлялась достатньою для організації школи, остання працювала безпосередньо на фабриці чи заводі. Директори підприємств були зобов'язані створити необхідні умови для нормальної діяльності заводських шкіл, виділити і обладнати приміщення [20]. Пізніше виникло питання про обслуговування робітничої молоді невеликих підприємств, в яких не було можливості відкривати самостійні школи. В таких випадках створювалися міжзаводські районні школи, які обслуговували підлітків груп підприємств.

Зарахування до шкіл як робітничої, так і сільської молоді відбувалося згідно з поданими документами про освіту. У випадку, коли такі документи були відсутні (що було досить часто), учні зараховувалися у той чи інший клас на основі перевірочних іспитів.

Працююча молодь охоче пішла навчатися до вечірніх шкіл. Школи робітничої та сільської молоді організовувалися в усіх областях України. Тільки в Сталінській (нині – Донецькій) в 1944 р. їх уже було 25 з кількістю учнів 2100 [21]. У 1944-1945 навчальному році у вечірніх школах Львівської області навчалось понад 1100, у Дніпропетровській – близько 900 осіб, Ізмаїльської – 5200, Чернівецької – 2000, Херсонської – 1600 [22]. У Києві було організовано 13 шкіл робітничої молоді, 2 з них – заводські [23].

У Харківській області на 27 жовтня 1944 р. розгорнули свою роботу 12 шкіл робітничої молоді, 7 з яких знаходились у Харкові. Понад 1800 осіб здобували в них освіту без відриву від виробництва. Краще працювали школи в Комінтернівському та Кагановичському районах Харкова. У останньому з них було вже 160 учнів, проте заяви надходили і далі, і керівним органам було ясно, що доведеться відкривати додаткові класи. В заводських гуртожитках виділялися кімнати для підготовки до занять. Робітники, які

навчалися в школі, мали додаткове харчування. В переважній більшості робітнича молодь та педагоги сумлінно ставились до своїх обов'язків. Зокрема, відвідування занять досягало 95-97% [24]. На Дніпропетровщині у всіх 19 школах робітничої молоді навчання почалося з 2 жовтня 1944 р. Обласний відділ народної освіти виділив для шкіл підручники, наочні прилади, папір. До навчання приступили понад 3500 осіб [25].

Деяко пізніше – з 1 листопада того ж року, розпочалося навчання у вечірніх школах сільської молоді. Добре організовано було цю справу у Чернівецькій області, де до 45 шкіл сільської молоді записалося близько 3 тис. молодих селян. Школи були забезпечені вчителями, приміщеннями, устаткуванням. Для них були виділені і підручники [26].

Однак в організації на звільнених територіях навчання працюючої молоді мали місце і недоліки, зумовлені матеріально-технічними та фінансовими труднощами, а також безвідповідальністю окремих працівників органів освіти. Навіть у Харківській області, де в цілому навчальний рік для працюючої молоді розпочався організовано, непоодинокими були випадки серйозних упущень. Так, у Велико-бурлуцькому районі за інформацією районного відділу народної освіти у вечірніх школах вважались відкритими 70 класів, а насправді навчання проводилося лише у 2-3-х класах. Завідуючий райвно Савченко пояснював це тим, що «немає підручників, світла, і увечері неможливо проводити навчання». Молодь Вільховатського району зовсім не навчалася. У Красноградському та Вовчанському районах цієї ж області було виявлено близько 900 осіб молоді, яка бажала вчитися, але тут всіх бажуючих навчатися взяли на облік, провели перші організаційні збори і ... на цьому закінчили справу. За даними обласного відділу народної освіти, бажуючих навчатися у вечірніх школах сільської молоді було біля 6 тис. осіб. Але навчання з цією молоддю так і не розпочалось [27].

Допускалися порушення постанови уряду про початок навчання у міських школах з 2 жовтня 1944 р. Зокрема, в Києві заняття для молодих робітників заводу «Ленінська кузня» у 50-й середній школі були перенесені на 9 жовтня. Із запізненням на тиждень розпочався навчальний рік і в київській вечірній школі № 2, яка містилася у 52-й середній школі [28].

Газета «Радянська освіта» повідомляла, що у Ворошиловградській (нині – Луганській) області жодна з 13 шкіл робітничої молоді не була вчасно готова для прийому учнів. У більшості шкіл навіть не було реальних розрахунків щодо кількості молодих робітників, що бажали навчатися в них. Так, за планом міськвно в Алчевську школа робітничої молоді повинна була прийняти 80 осіб, а заяв було подано 1400. Скільки там повинно було бути класів і хто буде зарахований на навчання – у міськвно нічого не знали.

На початок навчального року в області були відсутні програми для навчання працюючої молоді. Працівники об'єднано виправдовували це наявністю програм для загальноосвітніх шкіл, які учителі могли використовувати для шкіл робітничої молоді. В цих школах гостро відчувався дефіцит педагогічних кадрів.

На роботі шкіл для працюючої молоді негативно позначався брак приміщень, проблеми з їх опаленням. У Ворошиловграді, Алчевську, Кадіївці були виділені приміщення, непридатні для проведення занять у дві зміни. Про ремонт приміщень, забезпечення їх паливом повинні були потурбуватися керівники підприємств, але з вини відділів народної освіти вони навіть не знали скільки молоді з їхніх підприємств мало навчатися у вечірніх школах [29].

Фактично пустив на самоплив організацію шкіл сільської молоді Київський обласний відділ народної освіти. На початок навчального року в більшості районів не були взяті на облік молоді люди, які бажали навчатися у вечірніх школах. З боку місцевої влади не приділялося належної уваги забезпеченню їх кадрами та приміщеннями [30].

Отже, на час визволення території України від нацистської окупації мережі закладів освіти практично не існувало. Більшість шкільних приміщень були зруйновані в ході бойових дій або перебували в запущеному і аварійному стані. Багато дітей і підлітків внаслідок війни і необхідності працювати залишилися поза школою, а частина («переростки») не могла продовжувати навчання у загальноосвітніх школах за віковим цензом.

На виправлення становища було спрямоване рішення уряду про організацію вечірніх шкіл у міській та сільській місцевості. Організація навчання працюючої молоді в Україні після звільнення її від нацистської окупації відбувалася у складних умовах. На роботі шкіл негативно позначалися труднощі матеріально-технічного характеру. Не менш гострою проблемою був дефіцит кадрів. Всі ці чинники ускладнювали налагодження повноцінної роботи шкіл для робітничої і сільської молоді. Однак навіть за таких несприятливих умов школи розпочали свою роботу і вже у 1944-1945 навчальному році в них навчалось 53 049 учнів [31].

ЛІТЕРАТУРА

1. Присяжнюк К.Ф. Новий етап у розвитку радянської школи на Україні / К.Ф. Присяжнюк. – К.: Рад. школа, 1968. – 226 с.; Бухало С. Освіта на Радянській Україні / С. Бухало. – К.: Рад. школа, 1945. – 64 с.; Золотоверхий І.Д. Історія радянської культури / І.Д. Золотоверхий. – К.: Наук. думка, 1966. – 607 с.; Цимбал Л.М. Восстановление учебно-производственной базы общеобразовательных школ в освобожденных районах СССР в годы Великой Отечественной войны / Л.М. Цимбал // Культурное строительство в прифронтовых и освобожденных районах СССР в 1941-1945 гг. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 40-49; Замлинська О.В. Культурне життя в Україні у 1943-1953 рр. / О.В. Замлинська. – К.: Либідь, 1995.
2. Присяжнюк К.Ф. Вказ. праця. – С. 9.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО), ф. 1, оп. 73, спр. 12, арк. 9.
4. Там само, спр. 78, арк. 4-5.
5. Там само, спр. 75, арк. 8.
6. Бухало С. Вказ. праця. – С. 12.
7. ЦДАГО, ф. 1, оп. 73, спр. 78, арк. 5-6.
8. Там само, арк. 9.
9. Золотоверхий І.Д. Вказ. праця. – С. 149.
10. Гаврилов М.Ф. Школи для подростков, занятых на производстве // Труд. – 1943. – 24 сентября.
11. Цимбал Л.М. Вказ. праця. – С. 45.
12. Культурне будівництво в УРСР (червень 1941 – 1950 рр.). Зб. документів і матеріалів / Під ред. Ю. Кондуфора, М. Ковалю, І. Кураца та ін. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 97.
13. Постановление СНК СССР № 782 от 15 июля 1943 г. // Министерство просвещения РСФСР. Народное образование. Основные постановления, приказы инструкции. – М.: Просвещение, 1948. – С. 247.
14. Распоряжение СНК СССР № 9492-р от 30 апреля 1944 г. // Там же. – С. 247-248.
15. Постановление СНК СССР № 829 от 6 июля 1944 г. Об организации вечерних школ сельской молодежи // Там же. – С. 250.
16. Радянська освіта. – 1945. – 23 березня.
17. Постановление СНК СССР № 829 от 6 июля 1944 г. Об организации вечерних школ сельской молодежи // Министерство просвещения РСФСР. Народное образование. Основные постановления, приказы инструкции. – М.: Просвещение, 1948. – С. 251.
18. Народное образование в СССР. Под ред. И.А. Каирова, М.К. Гончарова и др. – М.: АПН, 1957. – С. 315.
19. ЦДАГО, ф. 1, оп. 73, спр. 390, арк. 39.
20. Школы для подростков, занятых на производстве. Беседа с зам. наркома просвещения РСФСР Н.Ф. Гавриловым // Труд. – 1943. – 24 сентября.
21. Радянська освіта. – 1944. – 6 жовтня.
22. Більше уваги школам робітничої та сільської молоді // Радянська освіта. – 1945. – 2 листопада.
23. Створити умови школам робітничої молоді // Радянська освіта. – 1944. – 6 жовтня.
24. Вчиться робітнича молодь // Радянська освіта. – 1944. – 27 жовтня.
25. Черкасенко Н. Створити умови школам робітничої молоді // Радянська освіта. – 1944. – 6 жовтня.
26. Іваненко Ю. Вчиться робітнича молодь // Радянська освіта. – 1944. – 27 жовтня.
27. Іваненко Ю. Об'єднано не цікавиться роботою шкіл сільської молоді // Радянська освіта. – 1945. – 5 січня.
28. Могильова О. Створити умови школам робітничої молоді // Радянська освіта. – 1944. – 6 жовтня.

29. Доленко М. Створити умови школам робітничої молоді // Радянська освіта. – 1944. – 6 жовтня.
30. Вчиться робітнича молодь // Радянська освіта. – 1944. – 27 жовтня.
31. Замлинська О.В. Вказ. праця. – С. 67.

Рецензенти: д.філос.н., проф. В.Г.Гавеля,
д.і.н., проф. А.Г.Морозов

© Кучеренко Г.В., 2010

Стаття надійшла до редколегії 18.02.2010 р.